

A Comparative Study of the Political Tendencies of the Representatives of the Islamic Consultative Assembly (with Emphasis on the 6th and 7th Terms)¹

Ali Mohammad Sharifi¹, Masoumeh Reshad², Mohammad Tohidfam³

¹phD.student, political science Department, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad university, Tehran, Iran. alisharifi77@yahoo.com

²Assistant Professor, political Science Department, Faculty of Psychology and Social Sciences, Roodehen Branch, Islamic Azad university, Tehran, Iran (**Corresponding Author**). masi.reshad@yahoo.com

³Associate Professor, Political Science Department, Faculty of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad university, Tehran, Iran. tohidfam_m@yahoo.com

Abstract

The purpose of the present study is to comparatively analyze the political tendencies of the representatives of the Islamic Consultative Assembly (Iranian Parliament) with regard to the institutional approach in the 6th and 7th terms. The main question is: what are the commonalities and differences between the political tendencies of the Iranian parliament representatives in the 6th and 7th terms in the framework of political development? The research relies on the hypothesis that the variables of the principlist discourse are based on political development following the progressive principle of Wilāyat-e Faqih and Iranian Constitution, the comprehensiveness of religion in the realm of politics and anti-hegemony, persistence on the basic principles, purposes, and goals of the Islamic Revolution, and continual realization of the ideas and ideals of Imām Khomeyni. The results showed that despite the difference between the representatives' approach and function with respect to politics, within legislation and supervision duties, their political tendencies in the 6th and 7th terms of the Islamic Consultative Assembly have been towards performance in political development and so it has prepared the ground for familiarity with Iran's political elites.

Keywords: Political Tendencies, Reformism, Principlism, Islamic Consultative Assembly, Political Development, Parliament Representatives.

1. **The present research is extracted from:** a Ph.D. thesis entitled "**The Impact of Political Tendencies of the Representatives of the Islamic Consultative Assembly on their Performance in Political Development: A Case Study of the 6th and 7th Terms**" supervised by Ma'soumeh Reshād, advised by Mohammad Towhid Fām, presented at the department of political science, Islamic Āzād University-'Oloum Tahqiqaat branch of Tehran in 2021.

Received: 2021-05-13 ; **Revision:** 2021-07-06 ; **Accepted:** 2021-08-03

© the authors

<http://se.journal.qom-iau.ac.ir/>

Publisher: Qom Islamic Azad University

بررسی تطبیقی گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی (با تاکید بر دوره‌های ششم و هفتم)^۱

علی محمدشریفی^۱، معصومه رشاد^۲، محمد توحیدفام^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،

ایران. Alisharififi77@yahoo.com

^۲ استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Masi.reshad@yahoo.com

^۳ دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. Tohidfam_m@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی مقایسه‌ای گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی با توجه به رویکرد نهادی دوره‌های ششم و هفتم می‌باشد. پرسش اصلی این است که گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس دوره‌های ششم و هفتم در چارچوب توسعه سیاسی چه اشتراک و افتراق‌هایی دارند؟ پژوهش بر این فرضیه استوار است که متغیرهای گفتمان اصول‌گرایی براساس توسعه سیاسی مبتنی بر پیروی از اصل مترقی ولایت فقیه و قانون اساسی، جامعیت حضور دین در صحنه سیاست و استکبارستیزی، پافشاری بر اصول، اهداف و آرمان‌های اولیه انقلاب، استمرار بخشیدن به تحقیق اندیشه و آرمان‌های امام خمینی می‌باشد. نتایج نشان داد که در چارچوب وظایف قانونگذاری و نظارت نهاد مجلس، علی‌رغم تفاوت رویکردی و کارکردی نسبت به موضوع سیاسی، گرایش‌های سیاسی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی بر عملکرد آن در چارچوب توسعه سیاسی بوده و زمینه‌آشنایی با نخبگان سیاسی ایران را فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: گرایش‌های سیاسی، اصلاح‌طلبی، اصول‌گرایی، مجلس شورای اسلامی، توسعه سیاسی، نمایندگان مجلس.

۱. پژوهش حاضر برگرفته از: رساله دکتری، دانشجو: علی محمدشریفی، با عنوان: **تاثیر گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی بر عملکرد آن در توسعه سیاسی؛ مطالعه موردی دوره‌های ششم و هفتم**، استاد راهنما: معصومه رشاد، استاد مشاور: محمد توحیدفام، ارائه شده در گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، در سال ۱۴۰۰ است.

استناد به این مقاله: محمدشریفی، علی؛ رشاد، معصومه؛ توحیدفام، محمد (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی (با تاکید بر دوره‌های ششم و هفتم). *سپهر سیاست*، ۸(۳۰)، ص ۷-۲۴.

DOI: 10.22034/sej.2021.1930511.1335

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۲۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۲

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

۱. مقدمه

مجلس شورای اسلامی یکی از نهادهای مهم در تسهیل روند توسعه سیاسی است. طبیعی است که کارآمدی و اثربخشی نمایندگان می‌تواند زمینه‌های ارتقاء توسعه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در ایران را به وجود آورد. در دوره مورد مطالعه این پژوهش، با دو گفتمان اصلاحات و اصول‌گرایی عدالت محور مواجه هستیم. اگرچه هدف پژوهش حاضر بررسی مقایسه‌ای گفتمان اصلاح‌طلبی و اصول‌گرایی در دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی می‌باشد، ولی بررسی زمینه‌های گفتمانی آن یعنی چگونگی حضور این گفتمان‌ها در سپهر گفتمان انقلاب اسلامی ضروری است. در این پژوهش تلاش می‌شود گفتمان اصلاح‌طلبی و اصول‌گرایی با توجه به رویکرد مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم بررسی و مقایسه شود. با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر با روش توصیفی درصدد پاسخ‌گویی به این سوال است که گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم براساس توسعه سیاسی چه اشتراک و افتراق‌هایی دارند؟

۲. اهداف پژوهش

مهم‌ترین اهداف پژوهش حاضر عبارتند از:

- ۱) بررسی مقایسه‌ای گرایش‌های سیاسی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی،
- ۲) بررسی گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی و نقش آنها در چارچوب توسعه سیاسی،
- ۳) بررسی متغیرهای گفتمان اصول‌گرایی و اصلاح‌طلبی نمایندگان مجلس شورای اسلامی براساس توسعه سیاسی.

۳. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش حاضر براساس تحلیل مقایسه‌ای و چارچوب نظری تحلیل گفتمان می‌باشد. جامعه آماری در این تحقیق نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی هستند که تمامی آنها به نوعی در سیاست‌گذاری‌های کشور دخالت داشته‌اند و از سابقه سیاسی کافی برخوردارند.

۴. اهمیت و ضرورت تحقیق

احزاب سیاسی نتوانستند کارکردهای خود را به خوبی انجام دهند و این امر یکی از موانع موثر

بوده است (اخوان، ۱۳۸۹، ص ۶۶). با توجه به تاثیرات متقابل نهاد نمایندگی مجلس شورای اسلامی، احزاب سیاسی و توسعه سیاسی بر یکدیگر، پژوهش حاضر درصدد بررسی نگرش نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی به تاثیر حزب سیاسی بر توسعه سیاسی و تاثیر این نگرش بر رفتار سیاسی آنان است.

۵. پیشینه و نوآوری تحقیق

زامجد (۱۳۸۸)، در کتاب ایران، از دیکتاتوری سلطنتی تا دین‌سالاری، ضمن بررسی تحولات سیاسی - اجتماعی دوران پهلوی، نشان داد که پهلوی برای جلوگیری از بروز بحران سیاسی، حزبی فراگیر را برای ایجاد زمینه مشارکت سیاسی مردم تاسیس کرد. اما در عمل، به دلیل ماهیت استبدادی رژیم و روش‌های آمرانه آن، تاسیس حزب رستاخیز نه تنها زمینه جلب و جذب مشارکت مردم را فراهم نکرد، بلکه موجب تشدید نارضایتی از رژیم گردید (ص ۳۴).

جاسبی و پریزاد (۱۳۹۴)، در پژوهشی تحت عنوان آسیب‌شناسی نقش احزاب در عدم استمرار حزب جمهوری اسلامی، با کمک دستگاه فکری ساموئل هانتینگتون و استفاده از معیارهای نهادمندی در الگوی نظری او، سطح نهادمندی حزب جمهوری اسلامی را مورد ارزیابی قرار دادند. بشیریه (۱۳۸۰)، در کتاب دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی، نقش نیروهای اجتماعی و احزاب سیاسی مرتبط با آنها را در فضای سیاسی ایران بررسی کرده و نشان داد که جامعه ایران با توجه به وجود شکاف‌های متعدد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، دارای تمایلات کثرت‌گرایانه بوده و به تبع، ظرفیت تکوین احزاب مختلف حول این شکاف را دارد.

۶. مفاهیم پژوهش و چارچوب نظری

یکی از روش‌های مناسب برای دریافت مشابه از مباحث در پژوهش، تعریف اصطلاحات و مفاهیم مورد بحث در پژوهش است.

۶-۱. توسعه سیاسی

هلیوجگورایب^۱ توسعه سیاسی را نهادینه کردن سیاسی می‌داند. وی جابجایی سیاسی، یکپارچگی سیاسی و نمایندگی سیاسی را از نشانه‌های نهادینه کردن سیاسی برمی‌شمارد (سریع القلم، ۱۳۸۱، ص ۱۰۲).

روستو^۱ اعتقاد دارد که توسعه سیاسی عبارت است از رسیدن به جامعه سیاسی مدرن که دارای ویژگی‌هایی چون حاکمیت شیوه عقلانی و دنیوی بر تصمیم‌گیری‌ها، تنوع و سیستم کارکردی خاص حاکم بر سازمان حکومتی، میزان بالایی از هم‌گرایی و یکپارچگی در درون ساختار حکومتی می‌باشد (همان، ص ۱۰۰).

آلموند و پاول^۲ معتقد است که توسعه سیاسی عبارت است از پاسخی که سیستم سیاسی به تحولات محیط اجتماعی یا بین‌المللی خود می‌دهد، به ویژه پاسخی که در مقابل مبارزه‌جویی‌های دولت‌سازی، ملت‌سازی، مشارکت و توزیع سه معیار برای توسعه سیاسی شامل تنوع ساختاری، خودمختاری در خرده سیستم و دنیایی شدن فرهنگی است (رحیمی، ۱۳۸۹، ص ۷).

هانتینگتون تاکید دارد نهادها الگوهای رفتاری پایدار، ارزشمند و تکرار شونده هستند (هانتینگتون، ۱۳۷۹، ص ۲۳). سطح نهادمندی هر نظام سیاسی را می‌توان با تطبیق‌پذیری، پیچیدگی، استقلال و انسجام نهادها تعیین کرد (همان، ص ۲۴). چنانچه نظام سیاسی نتواند به بحران‌های مختلف ناشی از نوسازی مانند بحران مشروعیت، مشارکت و... پاسخ مناسبی دهد، جامعه دچار آشفتگی شده و به سوی هرج و مرج و نابسامانی سوق می‌یابد. نظام سیاسی جهت پاسخ به مطالبات جامعه در حال دگرگون، بایستی اقدام به ایجاد سازمان‌ها و نهادهایی نماید که بتواند مطالبات و تمایل به مشارکت را سازماندهی کرده و آن را نهادینه کند. مهم‌ترین این سازمان‌ها، احزاب سیاسی هستند که از شاخص‌های مهم توسعه سیاسی محسوب می‌شوند (موسوی سرچشمه، ۱۳۸۹، ص ۲۳).

برخی از مهم‌ترین شاخص‌های توسعه سیاسی عبارتند از:

- ۱) فردگرایی مثبت تشویق شود،
- ۲) آموزش مهم‌ترین رکن برنامه‌ریزی جامعه باشد،
- ۳) عموم مردم شیوه‌های کار جمعی را بیاموزند،
- ۴) نهادهای غیردولتی در نظام اجتماعی مؤثر و فعال باشد،
- ۵) انتخاب افراد مبتنی بر رقابت، توانایی و لیاقت باشد (سریع‌القلم، ۱۳۸۱، ص ۱۰۴).

1. Rostow

2. Almond & Powell

۶-۲. گفتمان

گفتمان مجموعه‌ای از احکام، گزاره‌ها و نشانه‌ها است که سازنده یک نظام معنایی متمایز محسوب می‌گردند. این نشانه‌ها یا احکام، به نحوی منتظم به یکدیگر مفصل می‌شوند. معانی واژگان و نشانه‌های به کار رفته در یک مفصل‌بندی گفتمانی، متناسب با نظام معنایی کلان آن گفتمان با دیگر گفتمان‌ها مرزبندی می‌شود. عنصر اساسی در هر مفصل‌بندی گفتمانی، دال مرکزی است (صدیق و حبیبی، ۱۳۹۹، ص ۳۴).

از نظر فرکلاف،^۱ هر تحلیل گفتمان رخدادهای ارتباط باید سه بُعد را پوشش دهد: ویژگی‌های زبان متن، فرآیندهای مرتبط با تولید و مصرف متن (پراکتیس گفتمانی)،^۲ پراکتیس اجتماعی دیگر مفاهیم و نشانه‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. مبارزه برای دستیابی به استیلاء از طریق پروژه‌های سیاسی در تحلیل گفتمان، از اهمیت زیادی برخوردار است. رفتارهای استیلاءجویانه نوع ویژه‌ای از رفتار مفصل‌بندانه هستند که قواعد مسلطی را تعیین می‌کنند که این قواعد هویت‌های گفتمان را می‌سازند. بنابراین، لازمه رفتارهای استیلاءجویانه، ترسیم مرزهای سیاسی است (مارش و استوکر، ۱۳۷۸، ص ۲۰۹). دال مرکزی یا برتر، مفهوم کلیدی و هویت‌بخش در هر گفتمان است که نشانه‌های دیگر در سایه آن نظم پیدا می‌کنند و با هم مفصل‌بندی می‌شوند (بهروزلک، ۱۳۸۷، ص ۱۴۹). به تعبیر بابی سعید، طرح اسلام‌گرایی مصمم است که از اسلام دال برتر نظم سیاسی بسازد. تبدیل یک دال به دال برتر مساوی با ایجاد وحدت و هویت یک کل و اجزای آن است. برای اسلام‌گرایان دال برتر، اسلام است (سعید، ۱۳۷۹، ص ۱۲۳).

۶-۳. اصول‌گرایی و اصلاح‌طلبی

در میان احزاب سیاسی و جبهه‌های فعال در درون نظام اسلامی می‌توان از اصول‌گرایان، اصلاح‌طلبان و... که از نمود و شانس بیشتری در رقابت‌های سیاسی برخوردارند و عموماً در این‌گونه رقابت‌ها حضوری تعیین‌کننده و سرنوشت‌ساز دارند یاد نمود که در ادامه به اختصار توضیح داده خواهد شد.

۶-۳-۱. اصول‌گرایی

اصول‌گرایی که چند سالی است در ادبیات سیاسی کشور ما رایج شده، واژه‌ای برگرفته از اصل

1. Fairclough

2. Discourse Practice

به معنای ریشه، بن و بنیاد است. تعریف عملیاتی اصول‌گرایی در نظام جمهوری اسلامی به کسانی اطلاق می‌گردد که اعتقاد و التزام به اسلام و انقلاب اسلامی، نظام اسلامی و قانون اساسی، آرمان‌های امام خمینی، ولایت فقیه و مقام رهبری دارند (صدیق و حبیبی، ۱۳۹۹، ص ۲۳).

۶-۳-۲. اصلاح‌طلبان

در توضیح مفهوم اصلاحات، اختلاف زیادی وجود دارد و تعاریف اصطلاحی آن نیز بسیار محدود و یا نزدیک به هم هستند. فرهنگ علوم سیاسی اصلاح را رفورم معنا کرده و مراد از آن اقداماتی است که برای تغییر و تعویض برخی از جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و... می‌باشد، بدون آنکه بنیاد جامعه را دگرگون سازد، مثل رفورم‌های آموزشی، اداری، بازرگانی، انتخاباتی و... به عبارت دیگر، اصلاحات به معنای دگرگونی در جهت تأمین برابری اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بیشتر و گسترش دامنه اشتراک سیاسی در جامعه است (همان، ص ۵۸).

۷. شاخص‌های گفتمان اصلاح‌طلبی در دوره ششم مجلس شورای اسلامی

ضعف‌ها و کاستی‌هایی مانند نادیده گرفتن عدالت اجتماعی، توسعه سیاسی و توسعه فرهنگی، طرح یک‌سویه توسعه اقتصادی و توسعه آمرانه و از بالا به پایین و بی‌توجهی به مردم در دوران سازندگی باعث شد گفتمان اصلاحات بستر مناسبی را برای طرح ایده‌ها و نشانه‌های خود بیابند. در حقیقت گفتمان اصلاحات نشأت گرفته از ضعف‌ها و کاستی‌های گفتمان سازندگی و در مقام منتقد آن سر برآورد (صدیق و حبیبی، ۱۳۹۹، ص ۲۲۷).

مفصل‌بندی گفتمان اصلاحات از دال مرکزی مردم در کنار دال قانون، آزادی، جامعه مدنی و توسعه سیاسی تشکیل شده بود. در مقابل، در گفتمان اصول‌گرایی دال‌های روحانیت، عدالت، توسعه اقتصادی، ارزش‌ها و تهاجم فرهنگی حول دال مرکزی ولایت مفصل‌بندی شده بودند (سلطانی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۵). دوره اصلاحات از معدود دوره‌ها یا تنها دوره‌ای است که دولت مرکزی در عین ثبات، تمرکز، استحکام و اقتدار، خود منادی گفتمان توسعه سیاسی و جامعه مدنی و واقعی‌تر شدن مشارکت و رقابت، تاکید بر قانون‌گرایی و شایسته‌گرایی، درگیر شدن مباحثات و نقدهای سیاسی و اجتماعی فراگیر، از مولفه‌های قابل ذکر در این دوره است که گفتمان توسعه سیاسی را جایگاهی استعلاجی می‌بخشد (ضمیری، ۱۳۹۸، ص ۱۷). به این ترتیب می‌توان گفت که توسعه سیاسی به عنوان دال مرکزی گفتمان اصلاح‌طلبی، به طور کلی و منهای دو استثنای نسبی گفتمان دوره گذار و عدم تمرکز قدرت سیاسی است. وضعیت سال‌های اصلاح‌طلبی وضعیتی

دوگانه است. از یک سو این دوره نیز، دوره گذار سیاسی است که باید وضعیت توسعه نیافته قبلی را به لحاظ سیاسی، به وضعیت توسعه یافته باثبات و غیر قابل بازگشت آینده پیوند بزند. نقش نخبگان، روشنفکران و مطبوعات در این دوره بسیار خطیر و تعیین کننده است (باهر، ۱۳۸۶، ص ۶۵).

گفتمان اصلاحات با توجه به دال‌های آزادی، جامعه مدنی، احیاءکننده مفاهیم تجددگرایی در گفتمان انقلاب است. به نظر تأکید بر دال آزادی و جامعه مدنی جزء مانیفست تغییرناپذیر اصلاح طلبی است. خطه‌مشی و الگوی گفتمان اصلاح طلبانه مجلس شورای اسلامی دوره ششم خواهان این بود که تغییرات تدریجی به صورت قانونی و مسالمت آمیز انجام شود (فقیهی، ذاکری و اسدی، ۱۳۹۳، ص ۷۲).

۸. شاخص‌های گفتمان اصول‌گرایی در دوره هفتم مجلس شورای اسلامی

مجلس شورای اسلامی دوره هفتم، بیشترین تعداد قوانین مستخرج از طرح‌ها را به نسبت مجلس شورای اسلامی دوره ششم داشته است، ضمن آنکه مجلس شورای اسلامی دوره هفتم بیشترین نسبت قوانین مستخرج از طرح‌ها به کل قوانین را نسبت به مجلس شورای اسلامی دوره ششم داشته است. در مقابل، بیشترین نسبت لوایح به کل قوانین تصویبی را مجلس شورای اسلامی دوره ششم نسبت به مجلس شورای اسلامی دوره هفتم داشته است. عمده اقدامات مجلس شورای اسلامی دوره هفتم در دفاع از حقوق شهروندی بر توسعه اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی بوده، در حالی که مجلس شورای اسلامی دوره ششم بر توسعه سیاسی متمرکز بوده است (زارعی، ۱۳۹۶، ص ۲۸۹).

یک گفتمان جدید برای هژمونیک شدن باید از دنیای نشانه‌ها، نمادها و معانی گفتمان موجود ساختارشکنی کند و نشانه‌ها و نمادهایی که دال بر قدرت گفتمان موجود هستند را از قالب تهی و بی‌معنا نماید (تاجیک، ۱۳۸۳، ص ۲۴۰).

پیروی از اصل مترقی ولایت فقیه و قانون اساسی، جامعیت حضور دین در صحنه سیاست و استکبارستیزی، پافشاری بر اصول و اهداف و آرمان‌های اولیه انقلاب، استمرار بخشیدن به تحقیق اندیشه و آرمان‌های امام خمینی از اجزای اصلی گفتمان اصول‌گرایی است (اخوان، ۱۳۸۹، ص ۲۲). استفاده از چهره‌های متخصص و نخبه‌ای که اشتهار جناحی نداشتند، استفاده از نیروهای ارزشی چپ، گفتمان و شعارهای جذاب مثل اعتدال، مردم‌سالاری دینی، نقش مردم در اداره امور،

خرد جمعی، قانون‌گرایی، عدالت‌خواهی، رفاه و آسایش مردم، نکوهش رفتارهای باندی و جناحی استراتژی‌های این جریان را تشکیل دهد (دارابی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۰).

هدف اصلی قاتلان به احیاء‌گری، واکنش در برابر پیامدهای فرهنگی هویتی مدرنیته و سلطه و نفوذ استعمار غربی از طریق غناء بخشیدن به مفاهیم اسلامی و بازیابی قدرت سیاسی مسلمانان بود. از نظر آنان، وظیفه احیای اسلام راستین، تقدم منطقی و عملی داشت و مستلزم تغییرات اساسی در رهیافت سنتی به صورت تفسیر و تحلیل عقیدتی بود (موثقی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۴). در گفتمان انقلاب اسلامی شأن حقیقت اجل از فکری است که در مقام عمل درآید (مصباح یزدی، ۱۳۶۷، ص ۷۸). مجلس شورای اسلامی دوره هفتم تبیینی صحیح از مطالبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه ارائه داد و در جهت تألیف منافع کلان نظام و مردم حرکت نمود. در واقع این مجلس توانست بخش زیادی از مطالبات مردمی را به فاکتورهای حمایتی تبدیل نماید و این هنر یک سیستم است (صدیق و حبیبی، ۱۳۹۹، ص ۲۸۸).

۹. مقایسه شاخص‌های توسعه سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی و اصول‌گرایی در مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم

۹-۱. موضوع انتخابات و شوراهای اسلامی

مجلس شورای اسلامی دوره هفتم ۴۸ درصد از دستور جلسات مربوط به شاخص‌های توسعه سیاسی را به موضوع انتخابات اختصاص داده، در حالی که تنها ۲۵ درصد از دستور جلسات مرتبط با شاخص‌های توسعه سیاسی در مجلس شورای اسلامی دوره ششم به این موضوع پرداخته شده است. بنابراین، می‌توان گفت در مجلس شورای اسلامی دوره هفتم، بیشتر سازوکارهای انتخاباتی در چگونگی اعمال نظر مردم و راهیابی به مجامع و شوراهای مدنظر بوده است. در حالی که تنها ۲۵ درصد از دستورات مجلس شورای اسلامی دوره ششم به این موضوع اختصاص دارد. بنابراین، دغدغه مجلس شورای اسلامی دوره هفتم بیشتر بر سازوکارهای انتخاباتی و چگونگی نظر مردم در راهیابی مجامع و شوراهای بوده است. اما این موضوع از نظر آماری اولویت اول مجلس شورای اسلامی دوره ششم در شاخص‌های توسعه سیاسی نبوده است. این در حالی است که از نظر تعداد و نسبت کل دستور انتخابات و دستور جلسات در مجلس شورای اسلامی، این موضوع تقریباً یکسان مشاهده می‌شود. این عدد برای مجلس شورای اسلامی دوره هفتم ۱۷ درصد و برای مجلس شورای اسلامی دوره ششم ۱۶ درصد است (صدیق و حبیبی، ۱۳۹۹، ص ۲۸۸).

۹-۲. موضوع مطبوعات، صدا و سیما و رسانه‌ها

موضوع مطبوعات، صدا و سیما و رسانه‌ها در دستور جلسات مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم، در مجموع ۱۳ درصد از دستور جلسات را به خود اختصاص داده است. این موضوع در دوره ششم ۷۲ درصد و در دوره هفتم ۱۶ درصد از دستور جلسات را تشکیل می‌دهد. این وضعیت حاکی از این است که اهتمام به امور مطبوعات و رسانه‌ها در مجلس دوره ششم نزدیک به دو برابر مجلس دوره هفتم بوده است و ۱۰ درصد از دستور جلسات، شاخص توسعه سیاسی در دو مجلس را به خود اختصاص داده است. این اهتمام ناشی از سابقه مطبوعاتی بسیاری از نمایندگان دوره ششم است که به نوعی به جامعه مطبوعاتی وابستگی داشته‌اند (حبیبی و صدیق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۰).

۹-۳. سایر موضوعات سیاسی مرتبط با شاخص‌های توسعه سیاسی

سایر موضوعات سیاسی در مواردی مانند جرم سیاسی، حقوق شهروندی و... اگرچه بسیار مهم هستند، اما از لحاظ تعداد جلسات تشکیل شده در این موضوع، بیش از یک یا دو جلسه به آن اختصاص یافته است. این موارد در مجلس دوره هفتم ۲۴ درصد و در مجلس دوره ششم ۳۱ درصد از دستور جلسات را به خود اختصاص داده‌اند. اگرچه وزن این موارد در مجلس دوره هفتم کمتر از ۹ درصد است، اما در مجلس دوره ششم ۲۰ درصد از دستور جلسات را به خود اختصاص داده که نشان دهنده تنوع موضوعات سیاسی است که در مجلس دوره ششم به آن پرداخته شده و نزدیک به ۳ برابر مجلس دوره هفتم است (فقیهی، ذاکری و اسدی، ۱۳۹۳، ص ۷۱).

یکی از دلایل عدم موفقیت مجلس دوره ششم و ناکامی در تصویب نهایی دستور جلسات و نهایی کردن و عبور دادن آن از شورای نگهبان قانون اساسی می‌تواند همین تنوع موضوعات باشد. چنین فرایندی تابعی از ایدئولوژی نظام سیاسی است. ایدئولوژی نظام سیاسی به گونه‌ای تدریجی خود را در رقابت‌های انتخاباتی منعکس می‌سازد. واقعیت آن است که ساختار سیاسی ایران دارای برخی ویژگی‌های ایدئولوژیک و ساختاری دولت اقتدارگرا بوده و برخی ویژگی‌های بالقوه دموکراتیک را نیز دارا می‌باشد (بشیری، ۱۳۸۰، ص ۵۵). در جدول شماره ۱، شاخص‌های بیشتری از توسعه سیاسی مرتبط با دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی با رویکرد نهادی نمایندگان ارائه شده است.

جدول ۱- رویکرد نهادی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره ششم
در مورد شاخص‌های توسعه سیاسی

شاخص‌ها	در جهت انسداد سیاسی	در جهت توسعه سیاسی	جمع کل
احزاب سیاسی	۶	۲۵	۳۱
آزادی‌های سیاسی (اجتماعات، انجمن‌ها، اتحادیه، نشر و بیان)	۱۸	۱۹۹	۲۱۷
انتخابات آزاد	۲	۲۴	۲۶
انتخابات	۰	۴	۴
انتخابی بودن حکومت	۲	۱۸	۲۰
پاسخ‌گو بودن حکومت	۴	۴	۱۲۲
برابری مردم جامعه در برابر قانون	۳	۵۰	۵۳
تفکیک قوا	۲	۱۳	۱۵
تضمین حقوق شهروندان	۶	۱۴۵	۱۵۱
حاکمیت قانون	۶	۱۱۵	۱۲۱
حریم خصوصی	۴	۳۳	۳۷
حقوق قومیت‌ها و اقلیت‌ها	۰	۳۵	۳۵
حق جستجوی سعادت فردی	۰	۳۴	۳۴
حکومت محدود	۶	۵۰	۵۶
دسترسی به اطلاعات (شفافیت)	۱	۴۶	۴۷
عدم اعمال خشونت بر علیه شهروندان	۰	۴۷	۴۲
شایسته‌سالاری و دموکراتیک بودن تصدی مسئولیت	۲	۱۷	۱۹
مدارا و تساهل	۱	۲۵	۲۶
قانون‌گذاری و طرح قوانین لازم	۰	۸	۸
مسئولیت‌پذیری شهروندان در برابر قانون	۰	۹	۹
مشارکت سیاسی	۳	۳۴	۳۷
جمع کل	۶۲	۹۳۵	۹۹۷

جدول ۲ - رویکرد نهادی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره هفتم
در مورد شاخص‌های توسعه سیاسی

شاخص‌ها	در جهت انسداد سیاسی	در جهت توسعه سیاسی	جمع کل
احزاب سیاسی	۹	۳۰	۳۹
آزادی‌های سیاسی (اجتماعات، انجمن‌ها، اتحادیه‌ها، نشر و بیان)	۴	۴۹	۵۳
انتخاب آزاد	۶	۳۰	۳۶
انتخابی بودن حکومت	۳	۵	۸
برابری مردم جامعه در برابر قانون	۰	۲۸	۲۸
پاسخ‌گو بودن حکومت	۵	۷۴	۷۹
تضمین حقوق شهروندان	۶	۵۹	۶۵
تفکیک قوا	۳	۱۰	۱۳
حاکمیت قانون	۳	۳۶	۳۹
حریم خصوصی	۰	۲	۲
حق جستجوی سعادت فردی	۰	۲	۲
حقوق قومیت‌ها و اقلیت‌ها	۳	۲۷	۳۰
حکومت محدود	۷	۱۲	۱۹
دسترسی به اطلاعات (شفافیت)	۰	۴	۴
شایسته‌سالاری و دموکراتیک بودن تصدی مسئولیت	۱	۳۴	۳۵
عدم اعمال خشونت بر علیه شهروندان	۰	۵	۵
قانون‌گذاری و طرح قوانین لازم	۰	۹۱	۹۱
مدارا و تساهل	۰	۸	۸
مسئولیت‌پذیری شهروندان در برابر قانون	۰	۳	۳
مشارکت سیاسی	۱	۳۵	۳۶
جمع کل	۳۸	۵۴۴	۵۸۲

در راستای اهداف یاد شده، نمایندگان مجلس شورای اسلامی با سایر نهادهای سیاسی و اجتماعی ایران از الگوی کنش همکاری‌جویانه بهره می‌گیرند. برای درک بهتر موارد فوق در ادامه به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های شاخص‌های گفتمان‌های اصلاح‌طلبی و اصول‌گرایی پرداخته می‌شود.

۹-۴. اشتراک گرایش‌های سیاسی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای

اسلامی

- نظام دانایی حاکم بر جامعه
- تشخیص نیازهای جامعه در بستر زمانی خود
- سازگاری اسلام و سیاست (رنجبر، ۱۳۸۰، ص ۲۰۱).

۹-۵. تفاوت‌های گرایش‌های سیاسی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس

شورای اسلامی

- عدالت‌خواهی و مذاکره در سیاست خارجی
- توسعه سیاسی و توسعه اقتصادی
- جامعه مدنی و عدالت اجتماعی
- تجدد و سنت (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۶۱).

۱۰. یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهش موید موارد ذیل است:

۱) در زمینه مقایسه مواضع و رویکردهای نهادهای نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی از نظر میزان هم‌سوایی با توسعه سیاسی، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛ بدین معنا که میزان آن در مجلس دوره ششم نسبت به مجلس دوره هفتم بیشتر است.

جدول ۳ - مواضع نمایندگان مجالس دوره‌های ششم و هفتم طی سال‌های مجلس شورای اسلامی

موضوع	سال	در جهت انسداد سیاسی	در جهت توسعه سیاسی	جمع کل
بررسی طرح‌ها و لوایح	۷۹	۲	۵۲	۵۴
	۸۰	۴	۳۱	۳۵
	۸۱	۰	۲۶	۲۶
	۸۲	۲	۳۳	۳۵
	۸۳	۰	۲۹	۲۹
	۸۴	۱	۹	۱۰
	۸۵	۳	۲۳	۲۶
	۸۶	۲	۱۵	۱۶
	۸۷	۰	۲	۲
جمع بررسی طرح‌ها و لوایح		۱۳	۲۲۰	۲۳۳

۲) مواضع و رویکردهای نهادی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم در حوزه توسعه یا انسداد سیاسی در ایران الگومند بوده است. بدین معنا که متغیرهایی چون سن، جنسیت و تعلقات سیاسی به‌مثابه متغیرهای زمینه‌ای بر مواضع نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی تاثیرگذار بوده است. هرچند که به لحاظ میزان تحصیلات الگومندی فاقد معنا بوده است.

جدول ۴- ترکیب جنسی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی

ترکیب جنسی	دوره ششم (تعداد- درصد)	دوره هفتم (تعداد- درصد)
زن	۴/۳۶-۱۳	۴/۴۱-۱۳
مرد	۹۵/۶۴-۲۸۵	۹۵/۵۴-۲۸۲
جمع	۱۰۰-۲۹۸	۱۰۰-۲۹۵

(منبع: معرفی نمایندگان نه دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۵۴۱)

جدول ۵- ترکیب سنی نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی

ترکیب سنی	دوره ششم (تعداد- درصد)	دوره هفتم (تعداد- درصد)
زیر ۳۰ سال	۰/۳۴-۱	-
۳۱ تا ۳۵	۷/۷۲-۲۳	۵/۰۸-۱۵
۳۶ تا ۴۰	۲۲/۸۲-۶۸	۱۲/۲۰-۳۶
۴۱ تا ۴۵	۲۸/۸۶-۸۶	۲۶/۱۰-۷۷
۴۶ تا ۵۰	۲۲/۴۸-۶۷	۲۹/۸۳-۸۸
۵۱ تا ۵۵	۸/۷۲-۲۶	۱۷/۶۳-۵۲
۵۶ تا ۶۰	۵/۳۷-۱۶	۲/۷۱-۸
۶۱ تا ۶۵	۳/۳۶-۱۰	۳/۷۳-۱۱
۶۶ تا ۷۰	-	۱/۶۹-۵
۷۱ به بالا	۰/۳۴-۱	۱/۰۲-۳
جمع	۱۰۰-۲۹۸	۱۰۰-۲۹۵

(منبع: معرفی نمایندگان نه دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۷۵۴)

۳) بین گفتمان سیاسی حاکم بر جامعه در حوزه توسعه یا انسداد سیاسی یا گفتمان مسلط در میان نمایندگان مجلس شورای اسلامی در مقام بخشی از نخبگان حاکم، در دوره‌های ششم و هفتم، رابطه مستقیم و متقابلی وجود داشته است. از شاخص‌های گفتمان اصلاحات براساس توسعه سیاسی مبتنی بر قانون اساسی، آزادی، گسترش نهادهای مدنی و تشکلهای سیاسی، تکثیر مطبوعات و

رسانه‌ها و تنش‌زدایی و توسعه روابط در عرصه بین‌الملل بوده، در حالی که شاخص‌های گفتمان اصول‌گرایی مبتنی بر پیروی از اصل مرفقی ولایت فقیه و قانون اساسی، جامعیت حضور دین در صحنه سیاست و استکبارستیزی، پافشاری بر اصول و اهداف و آرمان‌های اولیه انقلاب، استمرار بخشیدن به تحقق اندیشه و آرمان‌های امام خمینی می‌باشد (سلیمی، ۱۳۹۵، ص ۵۷).

جدول ۶- گرایش‌های سیاسی نمایندگان
در مباحث توسعه سیاسی مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم

دوره هفتم	دوره ششم	مواضع و رویکردها	گرایش سیاسی
۷/۷-۹۲/۳۰	۸۴/۶۱-۲۵/۳۸	در راستای توسعه سیاسی - در جهت انسداد سیاسی	زن = اصلاح‌طلب، اصول‌گرا و مستقل
۱۰۰	۱۰۰		جمع
۵/۶۷-۹۴/۳۳	۸۴/۲۱-۱۵/۷۹	در راستای توسعه سیاسی - در جهت انسداد سیاسی	مرد = اصلاح‌طلب، مستقل و اصول‌گرا، اصول‌گرا و مستقل
۱۰۰	۱۰۰		جمع

۱۱. نتیجه‌گیری

در مقایسه گرایش‌های سیاسی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره‌های ششم و هفتم باید گفت که نمایندگان دوره ششم بیشتر به عنوان يك حزب یا يك جریان سیاسی براساس قانون و چارچوب مدنی فعالیت نموده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره ششم، بیش از نمایندگان مجلس دوره هفتم به يك حزب سیاسی معتقد هستند و به عنوان يك حزب باید حضورشان در عرصه‌های مختلف از جمله انتخابات پررنگ می‌شود (زیباکلام، ۱۳۹۳، ص ۲۵). یکی از مهم‌ترین ضعف‌هایی که عملکرد نمایندگان دوره‌های ششم و هفتم داشته‌اند که نمایندگان نیز به آن معتقدند این است که مجالس ما کارخانه تولید قانون هستند. مقایسه بررسی عملکرد اقتصادی مجلس دوره‌های ششم و هفتم نشان می‌دهد که در دوره هفتم به نسبت دوره ششم تورم و رشد نقدینگی بالاتر بوده است. در مجلس دوره هفتم مدیریت مصرف انرژی بیش از سایر موارد مورد تأکید قرار گرفت. دوره هفتم نظام انتخاباتی و عملکرد مجلس دوره ششم و انجام مطالعات کیفی بدون توجه به بستر تحقیق و شرایط و زمینه‌های بروز يك پدیده کامل نیست و نتایج آن قابل اعتناء نخواهد بود. به بیان دیگر، زبان تحقیقات کیفی، زبان موردها و بسترها است (نیومن، ۱۳۹۰، ص ۸). همچنین نمایندگان مجلس دوره هفتم به نسبت مجلس دوره ششم بیشترین میزان ابقاء در صندتی مجلس را تجربه کردند. علاوه بر موارد فوق، بررسی نتایج نشان می‌دهد که احزاب

فراگیری که بتواند پشتیبان مجلس باشد، وجود ندارد. به این دلیل، مجلس به خصوص از نظر کارشناسی، دچار ضعف بوده است. در اصلاح کلان اقتصادی میان همه اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان مجلس دوره‌های ششم و هفتم اختلاف چندانی مشاهده نشد. اقدامات مجلس دوره هفتم در دفاع از حقوق شهروندی بیشتر بر توسعه اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی متمرکز بوده، در حالی که مجلس دوره ششم بیشتر بر توسعه سیاسی تمرکز داشته است. تعداد مصوبات ارجاعی به مجمع تشخیص مصلحت نظام در دوره ششم به نسبت دوره هفتم بسیار بیشتر بوده است که به دلیل اختلافات سیاسی و نظری مجلس شورای اسلامی با شورای نگهبان، طبیعی به نظر می‌رسد. ضمن آنکه بیشترین میزان رد صلاحیت نمایندگان در پایان دوره ششم صورت گرفت و تعداد زیادی از نمایندگان جناح چپ از عرصه رقابت خارج شدند (فقیهی، ذاکری و اسدی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۳).

ضمن آنکه مجلس دوره هفتم بیشترین نسبت قوانین مستخرج از طرح‌ها به کل قوانین را نسبت به مجلس دوره ششم داشته است. در مقابل، بیشترین نسبت لوایح به کل قوانین تصویبی را مجلس دوره هفتم به خود اختصاص داده است. این نتایج نشان می‌دهد که مجلس ششم نسبت به مجلس دوره هفتم بیشتر نقش تبعی داشته، ضمن آنکه نسبت تصویب لوایح دولت نیز در مجلس دوره ششم بالاترین سطح است. همچنین مجلس دوره ششم دارای بیشترین نسبت موافقتنامه‌ها می‌باشد. برای ظهور گفتمان اصلاح‌طلبان تغییر هندسه ارزش‌ها نقش مهمی ایفا کرده است. نتایج بررسی‌های تطبیقی نشان می‌دهد که در بحث‌های کلان اقتصادی، میان اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان مجلس دوره‌های ششم و هفتم اختلاف چندانی وجود نداشته است. احزاب فراگیری که بتواند پشتیبان مجلس باشد، وجود ندارد و در همه دوره‌ها به دلیل این ضعف، به خصوص از نظر کارشناسی، مجلس دچار ضعف بوده است. اکثریت نمایندگان دوره ششم معتقدند در چارچوب جمهوری اسلامی می‌توان اصلاحاتی را ایجاد کرد و این نظام اصلاح‌پذیر است. اقدامات مجلس دوره هفتم در دفاع از حقوق شهروندی، عمدتاً بر توسعه اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی متمرکز بوده، در حالی که مجلس دوره ششم عمدتاً بر توسعه سیاسی تمرکز داشته است. در مقایسه عملکرد نمایندگان مجلس دوره‌های ششم و هفتم باید گفت که نمایندگان مجلس دوره ششم بیشتر به عنوان یک حزب یا یک جریان سیاسی، براساس قانون و چارچوب مدنی فعالیت نموده‌اند.

در خصوص نظام انتخاباتی هم نتایج نشان می‌دهد که نمایندگان مجلس دوره ششم بیش از نمایندگان مجلس دوره هفتم به یک حزب سیاسی معتقد هستند و به عنوان یک حزب باید حضورشان در عرصه‌های مختلف از جمله انتخابات پررنگ‌تر شود.

منابع

- اخوان، محمدجواد (۱۳۸۹). *عبور از فتنه*. تهران: مرکز مطالعات و پژوهش رسانه‌ها.
- باهنر، محمدرضا (۱۳۸۶). ارزیابی عملکرد مجلس دوره‌های ششم و هفتم. *دنیای اقتصاد*، ۲۰.
- بشیری، حسین (۱۳۸۰). *موانع توسعه سیاسی در ایران*. تهران: نشر نگاه معاصر.
- بهرز لک، غلامرضا (۱۳۸۷). اسلام سیاسی و جهانی شدن. *مطالعات راهبردی*، ۱۴.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳). *گفتمان، پادگفتمان و سیاست*. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- جاسبی، عبدالله؛ پریزاد، رضا (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی نقش احزاب در عدم استمرار حزب جمهوری اسلامی. *پژوهش‌های انقلاب اسلامی*، ۴(۱۵)، ص ۲۹-۵۲.
- حبیبی، احمد؛ صدیق، میرابراهیم؛ کشیشیان سیرکی، گارینه (۱۳۹۸). مقایسه تطبیقی دال‌های گفتمان‌های سیاسی مجلس شورای اسلامی. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۲(۲).
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۵). *صحیفه امام*. تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ج ۱.
- دزایی، علی (۱۳۸۸). *رفتار انتخاباتی در ایران، الگوها و نظریه‌ها*. تهران: انتشارات سروش.
- رحیمی، حسین (۱۳۸۹). نقش احزاب در توسعه سیاسی و امنیت ملی. *مطالعات راهبردی*، ۲(۴).
- رنجبر، مقصود (۱۳۸۰). اسلام، دموکراسی و انقلاب اسلامی. *علوم سیاسی*، ۴(۱۶).
- زارعی، ایرج (۱۳۹۶). *جایگاه توسعه سیاسی در قوانین مصوب دوره‌های ششم و هفتم مجلس شورای اسلامی*. استاد راهنما: علیرضا ازغندی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم سیاسی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- زاهد، محمد (۱۳۸۸). *از دیکتاتوری سلطنتی تا دین‌سالاری*. تهران: نشر گیسوم.
- زیباکلام، صادق (۱۳۹۳). *احزاب سیاسی و نقش آن در توسعه سیاسی ایران: مطالعه موردی انتخابات*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۱). *عقلانیت و آینده توسعه‌یافتگی ایران*. تهران: مرکز پژوهش علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- سعید، بابی اس (۱۳۹۷). *هراس بنیادین: اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی*. ترجمه غلامرضا جمشیدی‌ها و موسی عنبری. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- سلطانی، علی (۱۳۸۷). *قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران*. تهران: نشر نی.
- سلیمی، معصومه (۱۳۹۵). *مطالعه و تحلیل جامعه‌شناختی مواضع و رویکردهای نخبگان کشور در رابطه با توسعه سیاسی ایران*. استاد راهنما: علیرضا کلدی. رساله دکتری، رشته جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- صدیق، میرابراهیم؛ حبیبی، احمد (۱۳۹۹). *نظام انتخاباتی و مشارکت سیاسی در ایران و تاثیر آن بر عملکرد نمایندگان مجلس*. *سپهر سیاست*، ۲۳.
- ضمیری، عبدالحسین (۱۳۹۸). *گرایش به تحزب و سنجش میزان تاثیر آن بر توسعه سیاسی کشور از منظر نمایندگان مجلس شورای اسلامی*. *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ۱۶(۶۱).

- فقیهی، ابوالحسن؛ ذاکری، محمد؛ اسدی، اسماعیل (۱۳۹۳). ارزیابی عملکرد مجلس شورای اسلامی در نظام جمهوری اسلامی (مورد مطالعه مجلس سوم تا هشتم). راهبرد، ۲۳(۷۲).
- مارش، دیوید؛ استوکر، جری (۱۳۸۷). **روش و نظریه در علوم سیاسی**. ترجمه امیرمحمد حاجی یوسفی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۷). **آموزش فرهنگی**. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- معرفی نمایندگان نه دوره مجلس شورای اسلامی. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.
- موتقی، احمد (۱۳۸۰). **جنبش‌های اسلامی معاصر**. تهران: نشر سمت.
- موسوی سرچشمه، مرضیه السادات (۱۳۸۹). **رابطه توسعه سیاسی و تحزب جمهوری اسلامی ایران براساس نظریه نهادمندی هانتینگتون**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- نیومن، لارنس (۱۳۹۰). **روش‌های پژوهش اجتماعی: رویکرد کمی و کیفی**. ترجمه فقیهی و عسل آغاز. تهران: انتشارات ترمه.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۹). **درک توسعه سیاسی**. بی‌جا: پژوهشکده مطالعات راهبردی.